

CODEX CUMANICUS'TA *sıfat+kılı* YAPISI*

Doç. Dr. Galip GÜNER**

ÖZ: Altın Ordu sahasında ve tarihî Kıpçak Türkçesinin kuzey lehçesiyle kaleme alınmış olan *Codex Cumanicus* kendine özgü yapısı ve içeriğiyle Kumanların/Kıpçakların hem kültürü hem de tarihi ve dili açısından eşsiz bir niteliğe sahiptir. Eserin nitelik bakımından böylesine değerli olmasında en önemli katkıyı hiç şüphesiz ihtiva ettiği dil malzemesi sağlamaktadır. Çeşitlilik arz eden kelime dağarcığıyla bizlere Kuman/Kıpçak kültürünün zenginliğini ve özgünlüğünü sunan eser aynı zamanda XIII. yüzyılın standart dilinin dışına sıkça çıkan verileriyle de Türk dili tarihinde ayrı bir yere sahiptir. Türkçenin tarihî dönemlerinde yazılmış metinlerinin neredeyse tamamının edebî/standart dille yazılmış olmaları, dilin standart dışı kullanımının tespitiinde güçlükler yaratmakta, tarih içinde insanların gündelik dil kullanımları hakkında bilgi sahibi olamamak gibi bir soruna yol açmaktadır. İtalyan ve Alman kökenli tüccarlar ve/veya rahiplerin bizzat Kumanların/Kıpçakların yaşadıkları coğrafyada, halk ağzından derlemeye dayalı olarak kayda geçirilmiş çokça verisi ile *Codex Cumanicus*, bu farklılığın en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir. İşte bu çalışma, *Codex Cumanicus*'un taranmasıyla elde edilen bazı verilerden hareketle Kumanların/Kıpçakların XIII. yüzyıldaki ağız özelliğine dayalı olarak ortaya çıktığını düşündüğümüz *sıfat+kılı* yapısını izah etmek ve bu yapının temelinde yatan gramatikal oluşuma açıklık getirmek gayesiyle hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Codex Cumanicus*, Tarihî Kıpçak Türkçesi, sıfat+kılı, yapı, zarf.

Structure of *Adjective+kılı* in *Codex Cumanicus*

ABSTRACT: *Codex Cumanicus* written in the Golden Horde region and in Kipchaks' north dialect has a unique quality with its own structure and contents for Kumans'/Kipchaks' both culture, and, history and language. The most important reason why the work is so valuable in point of the quality is surely the language material of the work. The vestige not only presents the cultural diversity and originality of Kuman/Kipchak with its various vocabulary but also has an exceptional position in Turkish language history with the data that frequently digresses from the standard language of XIII century. Nearly all the texts produced in the Turkish historical periods were written in

* Bu çalışma 2-4 Kasım 2017 tarihlerinde düzenlenmiş olan IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş biçimidir.

** Erciyes Üni. Edebiyat Fak. TDE Böl. gunerg@erciyes.edu.tr

Gönderim Tarihi: 17.10.2018 Kabul Tarihi: 01.05.2019

literary/standard language; this causes difficulties to identify the nonstandard usage of the language. It also causes the problem of not having knowledge about the people's usage of the daily language. *Codex Cumanicus* constitutes one of the best examples of this variety with its enormous data which was recorded by Italian and German merchants and/or priests from the words of the folks who were living in the geography of Kumans/Kipchaks. Moving from the data obtained by scanning of *Codex Cumanicus*, this paper was prepared to explain *sıfat+kılı* structure, we think that this structure was derived from Kumans'/Kipchaks' mouth dialects in XIII century, and to enlighten the grammatical formation underlying in this structure root.

Keywords: *Codex Cumanicus*, Historical Kipchak Turkish, adjective+kılı, structure, adverb.

I. Giriş

Türkçenin Latin harfleriyle yazılmış ilk eseri olan ve Türk dili tarihindeki önemi hakkında şüphe bulunmayan *Codex Cumanicus*'un 2015 yılında ilk defa bir bütün hâlinde yayımlanmasından sonra (Argunşah-Güner, 2015) eserin içeriği hakkında çokça yeni çalışmanın ortaya konulması muhtemeldir. Bu bağlamda *Codex Cumanicus*'un metninin farklı bakış açılarıyla irdelenmesi ve elde edilen sonuçlardan hareketle Kumanların/Kıpçakların dili hakkında yeni verilerin tespit edilebilmesi de mümkün olacaktır. Elde edilecek sonuçlar başta Eski Türkçe çalışmaları olmak üzere çağdaş Kıpçak lehçelerinin bazı dil hususiyetlerinin aydınlatılmasına da hiç şüphesiz ciddi katkılar sağlayacaktır. Eserin malzemesinin ağırlıklı olarak XIII. yüzyılda konuşulan Kuman/Kıpçak Türkçesine dayanıyor olması da bu doğrultuda son derece önemlidir. Zira Türkçenin tarihî metinlerinin önemli bir kısmının edebî dille kayda geçirilmiş olmaları, dilin standart dışı kullanımlarının tespitinde güçlükler yaratmaktadır. İşte bu noktada *Codex Cumanicus*, standart dilin dışına çıkan verileriyle bizlere son derece ilgi çekici unsurlar sunma niteliği olan bir eserdir. İtalyan ve Alman kökenli tüccarlar ve/veya rahiplerin bizzat Kumanların/Kıpçakların yaşadıkları coğrafyada, derlemeye dayalı olarak kayda geçirdikleri zengin ve içerik bakımından çeşitlilik arz eden dil malzemesi bu farklılığın en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir.

İşte bu çalışma, *Codex Cumanicus*'un taranmasıyla elde edilen bazı verilerden hareketle Kumanların/Kıpçakların XIII. yüzyıldaki ağız özelliğine dayalı olarak ortaya çıktığını düşündüğümüz *sıfat+kılı* yapısını izah etmek ve bu yapının temelinde yatan gramatikal oluşuma açıklık getirmek gayesiyle hazırlanmıştır.

II. İnceleme

II.1. *sıfat+kılı* Yapısının *Codex Cumanicus*'ta Kullanımı

sıfat+kılı yapısının *Codex Cumanicus*'ta 13 örnekte kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu örneklerden 12 tanesi eserin İtalyan, biri ise (> *tolu kılı*) Alman bölümünde kayda geçirilmiştir. İtalyan bölümündeki örnekler

30a/b, 31a/b ve 32a sayfalarında yer almaktadır. Bu sayfalardaki kelimeler aslında eserde bir gramer kategorisine ait olarak gösterilmiştir: *Ista sunt adverbia* yani zarflar (30a/3). Bazı örneklerin yanına bazen birinci el tarafından bazen de ikinci bir elce eş anlamlı biçimleri yazılmıştır. Örneğin 30a/16'da *yakşı kılı* yapısının hemen yanına *éygi*, 30b/8'de *tatlı kılı*'nın yanına ise ikinci elce *çévük* kelimesi kaydedilmiştir:

agır kılı “ağırbaşlı, ağır” (Lat. *grauiter*, Far. *pīsyār, wā sangīnī*: 31a/1)

bérk kılı “sağlam, kavi” (Lat. *firmiter*, Far. *ķawī, saht*: 30b/20, krş. *bérklep*)

égri kılı “sahte, yalan” (Lat. *false*, Far. *ba droğ*: 30b/18, krş. *yalganlap*)

katı kılı “sert, cesurca” (Lat. *fortiter, stabir*; Far. *pisyār bār*: 30b/21, krş. *katılap*)

könü kılı “doğru, dürüst, samimi yaradılışlı, dindar” (Lat. *fideliter*, Far. *ba dindārī*: 30b/24, krş. *könü halık*)

orta kılı “normal olarak, alışıldığı gibi” (Lat. *comuniter*, Far. *ām*: 30a/20)

tatlı kılı “tatlı, hoş, sevimli” (Lat. *dulciter*, Far. *ba şīrīnī*: 30b/8, krş. *çévük*)

tolu kılı “dolu, tam (olarak); tamamen, tam” (Lat. *plene*, Far. *ba purī*: 32a/10) ~ *bahtlı canıñ andan tındı tolu kılı hem sövündi* “Bahtlı canın ondan dinlendi, tamamen de sevindi.” (70b/4)

uzun kılı “uzun süre” (Lat. *diu*, Far. *‘umr dirāz*: 30b/10, krş. *köpge déyri*)

yakşı kılı “iyi, güzel” (Lat. *bene*, Far. *nēk*: 30a/16, krş. *éygi*)

yaman kılı “kötü, fena” (Lat. *male*, Far. *bad*: 31b/1)

yımışak kılı “zayıf, zayıfça, cılız” (Lat. *debiliter*, Far. *ba lāğarīwā za ‘ifī*: 30b/11, krş. *yımışak, yumşak*)

Bu kullanımlar ve ortaya çıkan anlamları gözden geçirildiğinde *sıfat+kılı* kuruluşunda olan verilerin çoklukla zarf ama aynı zamanda vasıf bildiren anlamlarıyla sıfat görevinde kullanılabilme özelliği sergiledikleri de görülmektedir. Yani bu yapıların cümlede hem zarf hem de sıfat görevinde kullanılabilme yeterlilikleri vardır. Ancak yapılardan sadece biri *Codex Cumanicus*'ta cümle içinde geçmiş ve burada da zarf görevinde kullanılmıştır: *bahtlı canıñ andan tındı tolu kılı hem sövündi* “Bahtlı canın ondan dinlendi, **tamamen** de sevindi.” (70b/4).

Veriler gözden geçirildiğinde dikkat çeken bir diğer husus da *bérk kılı*'nın *bérklep*, *égri kılı*'nın *yalganlap* ve *katı kılı*'nın da *katılap* gibi ilgi çekici ve farklı bir kullanımla karşılandığıdır. Bu kullanımlar çerçevesinde *-p* zarf-fiil ekinin bugüne kadar Türkçenin tarihî gramerlerinde işlenmemiş ve sadece Kıpçak sahasında karşımıza çıkan bir kullanımına da değinmek gerekir. *-p* ve *-(I)ptIr/-(U)ptUr* eklerinin görevlerine temas edi-

lirken *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye*’de “İsm-i fâ’ilin iki eki daha vardır: *-mıṣ*, *-miṣ* ve *-p* ekleridir. Bu iki ekte geçmiş zamanın kokusu vardır. Örneğin *kelip* “gelmiş olan”, *ketip* “gitmiş olan” (TZ 47a-b) ifadelerine yer verilir. *El-Kavânînü’l-Küllîye*’de ise ism-i fâ’il (sıfat-fiil) ekleri için *-GAn* ve *-p* de gösterilmiştir, *-p* eki fiilin köküne eklenir. İstenirse *-tIr* eki de ilave edilebilir denilmiş ve sonrasında şu örnekler verilmiştir: *kelip /keliptir* الجاي (gelen, gelmiş olan), *ketiptir* الراج (giden, gitmiş olan)” (KK 31b). Yukarıdaki açıklamaları doğrulayıcı nitelikte örnekler her iki eserde de mevcuttur. Şöyle ki *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye*’de *kaḫsıptır* (الزنج المروح) قاطشبتیر (مخبطشبتیر) “bozulmuş, kokmuş yağ” (TZ 18a/10), *kaḫşıptır* (حاقن) قاصبتیر “karışık, karışmış olan” (TZ 34b/12), *kaḫşıptır* (حایل) قاصبتیر “sıkışmış, sidiği gelmiş olan kimse” (TZ 12b/8), *kaḫşıptır* (محمر من الشمس) قزلبتیر “güneşten kızarmış olan” (TZ 33a/9), *kösniüyüptür* (كسنيبتیر) کسنیبتیر “çok iştahlı, çiftleşmek isteyen dişi hayvan” (TZ 12b/13), *ölşeyiptir* (مفشوخ) أولشایبتیر “adım ile ölçülmüş olan” (TZ 34b/3), *ölşüyüptür* (المدروع) أولشویوبتیر “kolla ölçülmüş olan” (TZ 34b/5), *ötüptür* (منفوذ) أوئوبتور “bir yandan bir yana geçen, delinmiş olan” (TZ 34b/5), *ovuptur* (أوووبتور مفروك) “ovulmuş olan” (TZ 34b/5), *toḫtaptır* (ثابت) طوقطابتیر “sabit duran, hareketsiz olan” (TZ 11a/5), *turaptur* (ثابت) تورابتیر “sabit duran, hareketsiz olan” (TZ 11a/5), *uyup* (أویوب مشوب بالماء) “sulu yoğurt, az miktar suyla karışmış yoğurt” (TZ 31b/12) ve *El-Kavânînü’l-Küllîye* ile *Hilyetü’l-İnsân ve Halebetü’l-lisân*’da *kelip* (الجاب) کلب “gelen, gelmiş olan” (31b/7), *keliptir* (الجاب) کلبتیر “gelen, gelmiş olan” (KK 31b/7), *ketiptir* (الراج) کتبتیر “giden, gitmiş olan” (31b/7), *sünjükip* (سؤنکوقب جریح الرمح) “süngü ile yaralanmış olan, süngü ile yaralı” (s. 105) (Kaymaz, 2013: 17), *okukup* (اقوقب جریح النشاب) “ok ile yaralanmış olan, ok ile yaralı” (s. 105) (Kaymaz, 2013: 17) örnekleri *-p* ve *-(I)ptIr*, *-(U)ptUr* eklerinin sıfat-fiil göreviyle kullanıldığını destekleyici niteliktedirler (Mohammad, 2016: 1606-1607).

Bu bilgiler ışığında *Codex Cumanicus*’ta geçen *bérk kılı* ~ *bérklep* “sağlam, kavi”, *égri kılı* ~ *yalganlap* “sahte, yalan” ve *katı kılı* ~ *katılap* “sert, cesurca” denkliklerinde gördüğümüz *bérklep*, *yalganlap* ve *katılap* örneklerindeki *-p* ekinin de bir sıfat-fiil eki olarak değerlendirilebileceği ve bu eki almış örneklerin de cümlede “olan” anlamı taşıyan sıfat işleviyle kullanılabilme ihtimalinin bulunduğu söylenebilir. Ancak bu verilerin cümlede kullanılmış örneklerinin *Codex Cumanicus*’ta bulunmayışı bu düşüncüyü şimdilik tartışılır kılmaktadır ki Gabain de bu örneklerdeki */-p/nin* bir zarf-fiil eki olduğu kanaatindedir (Gabain, 1998: 98).

II.2. sıfat+kılı Yapısının Kuruluşu Üzerine

Codex Cumanicus’ta geçen ve *sıfat+kılı* kuruluşunda olan yapıda yer alan *kılı* kelimesi için Grønbech “so beschaffen [yaradılıştan, yaratılış itibarıyla]” anlamı verir. Kelimenin yapısını da *qyl-yγ* (> *kıl-ıg*)’ın sonundaki */g/nin* düşmesiyle açıklar: *kıl-ıg*+ > *kılı* (Grønbech, 1942: 206; Aytaç, 1992: 102). Belli ki onun bu morfolojik izahı kelimeyi anlamlan-

dırırken de belirleyici olmuştur. Yani Grønbech *kılıg* kelimesini “yaratılış, huy” olarak düşünmüş ve *kılı* biçimini de bu anlamdan hareketle “so beschaffen [yaradılıştan, yaradılış itibariyle]” şeklinde değerlendirmiştir. Örneğin *agır kılı* < *agır kılıg* “yaradılışça ağır olan, *mec.* ağırbaşlı” (31a/1), *bérk kılı* < *bérk kılıg* “yaradılışça sağlam olan, kavi” (30b/20), *égri kılı* < *égri kılıg* “yaradılışça sahte olan, yalan” (30b/18), *katı kılı* < *katı kılıg* “yaradılışça sert, *mec.* cesur olan” (30b/21), *könü kılı* < *könü kılıg* “yaradılışça doğru, dürüst, samimi olan, *mec.* dindar” (30b/24) vb.

Morfolojik olarak onun bu düşüncesi izah edilebilir gibi görünse de *kılı* kelimesini Türkçenin hiçbir döneminde hem isim hem de zarf olarak tespit edememiş olmamız bu görüşü tartışmalı kılmaktadır. Kaldı ki Grønbech'in esas aldığı *kılıg* kelimesi “iş” anlamıyla sadece DLT'de geçerken (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 711), *kılık*, *kılıh* “yaratılış, huy” kelimesi gerek Türkçenin tarihî metinlerinde (Clauson, 1972: 620b) gerekse de çağdaş Kıpçak lehçelerinde sonundaki ünsüzü düşürmeden varlığını sürdürmüş, sürdürmektedir de [Kar. Mal. *kılık* “huy, karakter, mizaç” (Tavkul, 2000: 238), Kaz. Tat. *kılık* “huy, mizaç, karakter, kişilik” (Öner, 2009: 165), Kaz. *kılık* “huy, karakter” (Koç vd. 2003: 346), Kum. *kılık* “mizaç, huy, seciye, karakter; davranış” (Pekacar 2011: 260), Kırg. *kılık* “tabiat, hulk” (Yudahin, 1998-II: 452)]. Kanaatimizce Grønbech *kılıg* kelimesini farklı bir ekle türetilmiş olmasına karşın *kılık* [< *kıl-(i)k+*] ile bir tutmuş ve “yaratılış, huy” anlamı bulunmamasına rağmen *kılıg*'a da bu anlamı yakıştırmıştır.

III. Sonuç

O hâlde sıfatla birlikte kullanılan, daha doğrusu kalıplaşarak sıfata yeni bir anlam kazandıran bu yapı nasıl oluşmuştur? Kanaatimizce *sıfat+kılı* yapısındaki *kılı*, “yapmak, etmek” anlamındaki *kıl-* fiiline getirilen *-ı* zarf fiil ekiyle kurulmuştur. Eski Türkçede, bilhassa Orhun-Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde, daha çok yuvarlak biçimiyle karşımıza çıkan */-I, -U/* zarf-fiil ekinin Kıpçak Türkçesine ait eserlerde düz biçimleri de çokça kullanılmaya başlamıştır (Bu kullanımlar için bk. Bayraktar, 2004: 149; Güner, 2013: 343-344). Yani *kıl-* fiiline ekin düz biçiminin getirilmesi Kıpçak Türkçesi için mümkündür. Bu kuruluş ile birlikte yapının “... bir şekilde” anlamı kazandığını ve zarf görevinde kullanıldığını söyleyebiliriz: *tatlı kılı* “tatlı bir şekilde, tatlı”, *agır kılı* “ağır bir şekilde, ağır”, *yakşı kılı* “güzel bir şekilde, güzelce”, *katı kılı* “sert bir şekilde, sertçe, cesurca”, *yımuşak kılı* “zayıf bir şekilde, zayıfça, zayıf” vb.

Kısaltmalar

DLT: Dîvânü Lugâti't-Türk

Kar. Mal.: Karaçay Malkar Türkçesi

Kaz.: Kazak Türkçesi

Kaz. Tat.: Kazan Tatar Türkçesi

Kırg.: Kırgız Türkçesi

Kum.: Kumuk Türkçesi

KAYNAKLAR

- ARGUNŞAH, Mustafa; GÜNER, Galip (2015), *Codex Cumanicus*, Kesit Yay., İstanbul.
- BAYRAKTAR, Nesrin (2004), *Türkçede Fıilimsiler*, TDK Yay., Ankara.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford. (EDPT)
- ERCİLASUN, Ahmet Bican., AKKOYUNLU, Ziyat (2014), *Kâşgarlı Mahmud-Dîvânu Lugâti't-Türk*, TDK Yay., Ankara.
- GABAIN, A. von (1998), "Codex Cumanicus'un Dili", *Tarihî Türk Şiveleri*, (Haz. Mehmet Akalın), 3. baskı, TKAE Yay., Ankara.
- GRÖNBECH, Kaare (1942), *Komanisches Wörterbuch-Türkischer Wörterbuch zu Codex Cumanicus*, Einar Munksgaard, Kopenhagen.
- AYTAÇ, Kemal (1992), *Kuman Lehçesi Sözlüğü-Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini* (K. Grönbech), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- GÜNER, Galip (2013), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit Yay., İstanbul.
- KAYMAZ, Zeki (2013), "İbni Mühennâ Lügati'ndeki Bazı Kelimeler Hakkında", *Altaistics and Turkology*, S. 3, s. 6-27.
- KOÇ, Kenan; BAYNİYAZOV, A.; BAŞKAPAN V. (2003), *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara.
- MOHAMMAD, Raghed (2016), "-(I₄)p / -(y)I₄p tI₄r Ekinin Farklı Bir İşlevi Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 5/4, s. 1603-1610.
- ÖNER, Mustafa (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- PEKACAR, Çetin (2011), *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- YUDAHİN, K. K. (1998), *Kırgız Sözlüğü*, C. 2, (Çev. Abdullah Taymas), TDK Yay., Ankara.